

Full Length Research Paper

**Xiinxala Gahee Ogafaan Gumaa Lubbuu Namaa Araarsuu Keessatti Qabuu:
Haala Godina Qellem Wallaggaatiin
Qabbanaa Taaddasaa*-fi
Alamaayyoo Faqqadaa (PhD)**
Iimeelii: guurii2006@yahoo.com**

Submission Date: 04/15/2019

Acceptance Date: 25/09/2019

Axeerera

Kaayyoon qorannoo kanaa gahee ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti qabu haala yeroo ammaa Godina Qellem Wallaggaa keessatti raawwatamaa jiruun xiinxaluudha. Ka'umsi qorannoo kanaas ogafaan yeroo baay'ee moggaatti dagatamee sirna qofa irratti xiyyeeffatamuufi gahee inni duudhaa hawaasaatti lubbuu horee nagaa buusuuf qabu xiinxaluu irratti qorannoon xiyyeeffannoon adeemsifame dhibuudha. Qorannoon kun Saxaxa ibsaatiin gahee ogafaan araara buusuu keessatti qabu xiinxaluu irratti xiyyeeffatamee adeemsifame. Iddattoon qorannichaas mala iddatteessuu miti carraan kan filataman ta'ee, isa jalatti mala iddatteessuu kayyeeffataatu (purposive sampling) dhimma bahaame. Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa immoo, madda odeeffannoo tokkoffaafi lammaffaadha. Jaarsoliin Aanaalee Godina Qellem Wallaggaa sadii keessaa namoonni sagal sagal filataman madda raga tokkoffaa yammuu ta'an, ragaaleen sakatta'a dokimentiitiin argaman immoo, madda raga lammaffaadha. Odeeffannoo walitti qabuufis afgaaffii, daawwannaa, marii garee xiyyeeffannoofi sakatta'i dokimentii hojii irra ooleera. Haaluma kanaan, odeeffannoon argame yaaxina faayidaa (functional theory) bu'uureffachuun mala qulqulleeffataan qaacceeffame. Argannoon qorannoo kanaas: Ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti Oromoonni Godina Qellem Wallaggaa fayyadaman akaakuuwwan akka eebba, kadhaafi abaarsa kan ofkeessaa qabu ta'uu; adeemsa sirna araara gumaa lubbuu namaa keessatti ogafaan hojii irra oolan araara buusuu keessatti sammuu namaa amansiisee haaloo ba'uu irraa deebisuun lubbuun dabalee akka hinbanne gochuu; xiinsammuun hawaasaa ijaaree gara nagaa yaaduutti deebisuun akka araari bu'u gochuuf gahee murteessaa kan qabu ta'uu; ogafaan dubbii fixee, hawaasa walitti fiduun aadaan hawaasichi ittiin rakkoo furatu lubbuu akka godhatuufi akka hojiitti hiikamu gochuufis gahee niqaba.

Jechoota Ijoo: Araara, Duudhaa, Lubbuu Namaa, Ogafaan, Sirna Gumaa,

* Yuunvarsiiiti Dambi Doollootti Barsiisaa Damee Barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruu

** Yuunvarsiiiti Jimmaa, Kolleejjii Saayinsii Hawaasaafi Humaaniitiiti Piroofeesara Gargaaraa

Abstarct

The objective of this study was to explore the roles of oral literature in resolving a conflict between parties at blood feud, 'warra-gumaa' that arises due to a loss of human life based on a tradition of Gumaa, an intuition of Oromoo devoted to peacefully resolve such disputes. The focus area of the study was Kellem Wollega of Machaa Oromoo. The study focused on the oral tradition aspect of the tradition due to the fact that previous studies on Gumaa rarely addressed the role of oral literature subgenres within the broader social folk custom of the Gumaa Institution. The study employed descriptive design and qualitative methods of data collection and contextual analysis. The data was collected using participant observation from natural context; besides, interview and focus group discussion were used for further understanding of how and why different subgenres of oral literature were used. Primary sources were used and the informants were elders in three districts of the zone selected based on qualitative purposive sampling method. Accordingly, elders with rich experience of handling Gumaa cases as identified by culture and tourism office of the zone were informants. The study was based on functional view of folklore. According to the data the main subgenres of oral literature used among the Macha Oromo of Kellem Wollega were blessings, begging and cursing among others. And the roles of these oral literatures were to persuade the parties involved in blood feud to stop further human life lose as revenge. Therefore, various subgenres of oral literature are key in Gumaa tradition as a philosophy of resolving serious human concern, which is a loss of human life.

Key Words: *Reconciliation, Tradition, Human life, Oral literature, Gumaa custom*

1. Seensa

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Hawaasni tokko hawaasa kan biraa irraa kan ittiin adda ta'u aadaafi duudhaa mataa isaa qaba. Hawaasichaafi waan hawaasichi waliin qabu immoo hubachuun kan danda'amu fookloorii isaatiini. Haaluma kanaan, fooklooriin falaasama, ilaalcha, amantaa, duudhaa, safuu, walumaagalatti haala jiruufi jireenyaa hawaasa darbanii dhaloota haaraa quba qabsiisa. Dundes (1965) yaada kana cimsuun akka armaan gadiitti ibsa.

Folklore reflects culture because it relates to the way of life of the people who produce it: their ceremonies, their institutions, their crafts and so on. It also expresses their beliefs, customs, attitudes and their way of thinking. Folklore actually gives a penetrating picture of the way of life of the people who produce it. (f. 284)

Akka barreessaan kun jedhutti, fooklooriin bu'uura duudhaa, jiruufi-jireenyaafi seenaa hawaasa tokkoo ibsa jechuun nidanda'ama. Akkasumas, erga dhalli namaa lafa kanarratti argamee kaasee beekumsa aadaa, duudhaaleefi barsiifata saba tokkoo baatee dhalootaa

dhalootatti kan tarkaanfataa dhufeedha. Xiyyeeffannaa qorannoo kanaa kan ta'e Ogafaan immoo damee fooklorii keessaa isa tokkoofi duudhaa saba tokkoo baatee dubbii afaaniin dhalootaa dhalootatti kan dabarsuudha. Gooroowan Fooklorii kanneen biroonillee kan isaan jiran ogafaan duukaa walitti hidhamaniiti. Bu'uuruma kanaan, Gumaan gooroo duudhaa hawaasaa jalatti kan ramadamu ta'us, ogafaan waliin hariiroo cimaa qaba. Haaluma kanaan, duudhaa hawaasaa kana akka inni hojiitti hiikamee rakkoo olaanaa hawaasa mudatuu furuufis ta'ee dhalootaa dhalootatti akka darbuuf gahee hedduu nitaphata.

Gooroo afoolaa hayyoonni hedduun akkuma haala biyya isaaniitti bakka adda addaatti yoo qoodanillee, kan namoonni baay'een irratti waliigalan afurtu jiru. Isaanis: duudhaa hawaasaa, aartii sochii qaamaa, wantoota yookaan meeshaalee aadaafi ogafaanidha (Dorson, 1972, f. 4). Hayyuun kun akka ibsutti, qorannoodhaaf akka mijatutti xiyyeeffannaa isaanii agarsiisuuf jecha kan qoqqoodaman malee, afran isaaniyyu kan walfaana jiraniifi sirnaan addaan baasuun rakkisaa akka ta'e mirkaneessa. Bu'uura qoqqooddii kanaan, qorannoon kun Gumaa akka duudhaa hawaasaatti fudhachuudhaan, gahee ogafaan milkaahina duudhaa Gumaaf qabu irratti xiyyeeffata.

Akka Melakneh (1999) ibsutti, "Oral literature refers to verbal heritage of mankind transmitted from generation to generation by word of mouth" (f. 63). Akkasumas, Melakneh (2005) "Oral literature is significant as it preserves the people's traditional wisdom, records history and promotes social synchronization" (f. 13) jechuun ibses yaada kana cimsa. Akka hayyuu kanaatti, ogafaan hambaa dhala namaa afaaniin labata irraa labatatti darbaa ture-ammam darbaa jiru, beekumsa, seenaafi muuxannoo duudhaa hawaasaatiin haawaasa sirnaan walitti itichee barootaaf jiraachisaa ture, har'as jiraachisaa jirudha, Kanaafuu, damee Fookiloorii keessaa Ogafaantu duudhaa sirna araara gumaa raawwachiisuuf oola.

Sirni araaraa kun duudhaa hawaasaa beekamaafi fudhatama qabu ta'ee, kan qaamni waldhabe tokko ittiin walitti araarfamee nagaan akka bu'u godhudha. Waldhabbiin yoomiifi eessatti akka jalqabe wanti beekamu jiraachuu baatullee, erga dhalli namaa waliin jiraachuu eegalee kaasee kan tureefi har'as kan jirudha. Yaada kana Jeong (2008) akka ibsetti "Conflict dates from the beginning of human history and will probably never end. Our survival on this planet [...] how we manage the various features of conflict and that is fuelled not only by seemingly in compatible interests and values but also by hostilities" (f. 3). Kanaafuu, walitti bu'iinsi seenaa dhala namaa keessatti dur irraa eegalee kan ture-ammam hanga namoonni fedhii adda addaa qaban yoomiyyu waan hindhabamneef, karaa ittiin walitti bu'iinsaaf falli barbaadamu nijiraata.

Kanaafuu, waldhabbiin namoota gidduutti kanaan duras uumamaa kan ture, ammas kan hindhabbanne, boris kan jiraatudha. Haata'u malee, haala duudhaa qabaniin walitti bu'iinsa uumamu furaafi araaramaa jiraatu. Duudhaa araaraa sana raawwachuuf immoo, ogafaan yoomessa sanaaf barbaachisu gargaaramu. Kanaafuu, haalli dubbii yoomessa araaraa sanaaf oolu dubbii guyyuu irraa adda. Bu'uuruma kanaan, ogafaan iddoowwaniifi akkaataa dhimma itti bahan irratti hundaa'uun garaagarummaa qabaachuu danda'a. Hawaasni

amantaan, ilaalchiifi fedhiin isaanii gara garaa yeroo walitti dhufan akkaataa haala jireenya garee hawwaasummaa isaanii irratti hundaa'uun waan walitti dhufaniif, haala ittifayyadama ogafaanii yoomessa qabatamaa yeroo sanaatiin waliigalu.

Namoonni yeroo ogafaanitti fayyadaman haala tajaajila ogafaanii iddoo yookiin haala (context) keessa jiran sanaa beekuufi beekuu dhabuun, dhimma tokko raawwachuu irratti dhibbaa geessiisuu danda'a. Akka Garmstonfi Wellman (1999) ibsanitti: "... the more groups use the language of logic, emotion, and process, the greater their awareness and ability to direct and control conflicting energies" (f. 191). Kan jechuun, namoonni afaan sirri miira keenya to'atuufi adeemsa barbaadame sirnaan qajeelchu gargaaramuu yoo danda'an, walitti bu'iinsa tohachuuf hubannoofi gahumsa qabaatu.

Haaluma kanaan, jaarsoliin gumaa lubbuu namaa yeroo araarsan jalqabaa hanga dhuma adeemsa araaraa taasifamuutti karaa duudhaa, eenyummaafi aadaa isaanii agarsiisuu danda'uun ogafaanitti fayyadamanii akka araari bu'u taasisu. Qorannoon kunis Godina Qellem Wallaggaa keessatti gahee ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti qabu maal akka ta'eefi adeemsa akkamii akka ta'e xiinxaluuf kan adeemsifameedha.

1.2 Haala Waliigalaa Naannoo Qorannichaa

Uummanni Godina Qellem Wallaggaa hortee Sayyooti. Sayyoon ilmaan jaha waan qabuuf, Jahan Sayyoo jedhamee beekama. Uummanni Godina Qellem Wallaggaa keessatti argamus uummata Oromoo hortee Jahan Sayyoo jedhamanii beekamu. Sayyoon ilmaan jaha qaba kan jedhames sadan ilmaan Akkayyuufi sadan ilmaan Dullachaatu walitti dabalameeti. Kanaafuu, Sayyoon Akkayyuufi Dullacha kan dhalche yammuu ta'u, Akkayyuu ijoollee sadii hore. Isaanis: Awu, Alakuufi Galaani. Dullachis ijoollee sadii hore. Isaanis: Daalle, Laaloofi Garjeedadha.

Godinni Qellem Wallaggaa Km² 10,726 kan bal'atuufi Oromiyaa keessaa bal'ina % 3.5 kan qabuudha. Godinaaleen Godina kana daangessan: Bahaan-Godina Lixa Wallaggaa, Lixaan-Sudaan, Kaabaan-Mootummaa Naannoo Beenishaangul Gumuuziifi Godina Wallagga Lixaa, Kibba Lixaan-Mootummaa Naannoo Gambeelaafi Godina Iluu Abbaa Booraati. Haala qilleensaa Godinichi qabus, Gammoojjiin % 32.49, Badda Dareen% 41.43, Baddaan% 26.16 yammuu ta'u, ol-ka'iinsa giddu-galeessaan Tulluu walal irraa meetira 1,260fi meetira 3,335 gidduutti kan argamuudha. Ho'i Godinichaa: Naannoo Badda-Dareetti c⁰27.4, naannoo Gammoojummaa qabanitti c⁰11.6 - c⁰33.9 yammuu ta'u, tamsa'inni roobaa Godinichaa iddoodhaa iddootti mm 1000-2400 akka ta'e yemmuu tilmaamamu baatiiwwan Waxabajjii hanga Fulbaanaatti roobni bal'inaan ni'argama. Godinni Qellem Wallaggaa bara 1998 kan hundeeffame yeroo ta'u, Aanaalee 12, Bulchiinsa Magaalaa 1, Magaalaalee 21fi Gandoota Qotee bulaa 256 waliigala Gandoota 277 of keessaa qaba. Baay'ina uummata godinichaa akkaataa lakkoofsa uummataa bara 1999 tti dhiira 487,266 dhalaa 447,098 Ida'ama (Walii gala) 934,364 ta'u.

Kana keessaa jiraataan baadiyyaa % 85.2 yammuu ta'u, jiraataan magaalaa immoo % 14.8. Akkasumas, saalaanis uummata Godinichaa keessaa % 51.8 dhiira yammuu ta'u, % 48.2 immoo dubartiidha. Facaatiin uummataa bal'ina lafaa Godinichaa km² yemmuu ilaalamu akka Godinaatti giddu galeessa km² 1 irraa namoonni 87.3 akka jiraatan ni agarsiisa. Ittifayyadama Lafaa ilaalchisee: Qonnaaf kan oolu % 65.61, Lafa dheedichaaf oolu % 15.09, Bosona, mukeen gurguddaafi Daggala % 9.17, Kan tajaajila hin laatne % 7.94, ijaarsa adda addaaf kan oolu % 2 dha. (Dokimentii Waajjira Misoomaafi Maallaqa Dingdee Godina Qellem Wallaggaa, 2005, fu. 15)

1.3 Ka'umsa Qorannichaa

Duudhaa hawaasaa kamuu raawwachuu keessatti gahee olaanaa kan qabu ogafaani. Wanti ogafaan of keessaa hinqabne, kan akka aadaatti hawaasa keessatti raawwatamu hinjiru. Uummanni Oromoos duudhaa ofii ogafaaniin lubbuu itti horee hojiitti hiika. Aadaan ogafaan malee lubbuu akka hinqabne Bukanya (1994, f. 85) yammuu ibsu, "Oral literature is the heart of a people's way of life: it is the very soul of their culture. As the reservoir of a people's values, it expresses a given society's world view and gives them a spring-board from which their day-to-day existence is propelled" jedha. Haata'u malee, qorannoowwan Fooklorii, keessatti gooroo duudhaa hawaasaa ilaallatan, bal'inaan sirna raawwii walitti bu'iinsaa yookiin waldhabdee furuu irratti malee, gahee ogafaan waldhabdee furuuf qabu irratti xiyyeeffatamee kan adeemsifame hinmul'atu. Kanaaf, dhimmi gahee ogafaanii cinatti dhiifamee sirna, yookaan adeemsa qofa irratti kan xiyyeeffatame ta'uun isaa, gahee ogafaan waldhabdee du'a lubbuu namaa irraa kan ka'e hawaasa mudatu furuu keessaatti qabu akka hinhubatamne taasiseera.

Haata'u malee, Gumaa akka waliigalaatti Oromiyaa bakka adda addaatti hayyoonni qorataniiran nijiru. Fakkeenyaaf Dejene (2002) waliitti bu'insa mudatu akkaataatti Oromoon Macca Bahaa, naannoo walisootti argaman haala kamiin akka furatan Gumaa irratti xiyyeeffachuudhaan qorateera. Qorannoon kun kallattii xinaadaatiin haala hundagaleessa ta'een, gooroowwan Fooklorii afran hammatee kan hojjetamedha. Qorannoo isa kana waliin Gumaa bu'uura taasifachuutiin yoo walfakkaatanillee, addatti gooroo ogafaanii irratti xiyyeeffachuu isaatiin, akkasumas bakka qorannootiin gargari. Akkasumas, Birhaanuu (2017) Gumaa baasuu keessatti itti fayyadamni afaanii maal akka fakkaatu raga Godina Shawaa Lixaa Aanaa Gindabarat irraa walitti qabameen hojeeteera. Qorannoon Birhaanuu irra caalaa gama Xinqooqa Gochaatiin (Applied Linguistics) kan ilaalameefi kallattii Ogafaaniifi Fooklorii irraa kan fagaatedha. Tamene (2013) immoo Gumaan walitti bu'iinsa hawaasaa furuu keessatti qalbii gama miidhamtootaafi warra miidheetiin jiru akkamiin tasgabbeessee fala kennuufi haqa mirkaneessuu akka danda'u kallattii Xinsammuu (Psychology)tiin agarsiisee jira.

Kanaafuu, gahee ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti qabu xiinxaluun hir'ina gama kanaan jiru guutuun barbaachisaadha. Bu'uura kanaan, qorannoo kanaan ogafaan moggaatti dagatame kun gahee inni araara gumaa lubbuu namaa keessatti duudhaa hawaasaatti lubbuu horee nagaa buusuuf qabu adda baasuun ka'umsa isa duraati. Haaluma kanaan, qorannoon kun gaaffilee bu'uuraa armaan gadii deebissuf kan yaaledha.

- Ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuuf hojiirra oolan kanneen akkamiiti?
- Ogafaan yoomessa araara gumaa lubbuu namaa keessatti hojii irra oolu arara buusuuf gaheefi faayidaa akkamii qaba?

1.4 Malleen Qorannichaa

Qorannoon kun kan hojjetame, gahee ogafaan gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti qabu haala Godina Qellem Wallaggaa keessatti yeroo ammaa hojiirra oolaa jiruun xiinxaluu irratti mala qorannoo qulqulleeffataatinidha. Godinni Qellem Wallaggaa kan filatame, qorannoo Gumaa ilaallatanii hanga yoonaa hojjetaman muraasni haala raawwiin sirna Gumaa immoo ammayyuu haala gaariitiin raawwiin isaa waan jiruuf, raga yoomessa dhugaarraa walitti qabameen seenaaf ol kaahuun mijataa waan ta'eefi. Akkasumas, saxaxni qorannoo kanaa immoo qaaccessa ibsaa (descriptive analysis)-dha. Kunis, yoomessa dhugaa keessatti waan hawaasichi raawwatu daawwachuufi muuxannoo jiruun madda ragaa tokkoffaa irraa kallattiin walitti qabamee waanxiinxalameefi. Saxaxni qaaccessa ibsaa hubannoofi muuxannoo hawaasaa qindeessuun jechaan ibsuuf mijataa waan taheef filatame. Qorannoo kana keessatti mala iddatteessuu keessaa miti-carraafi isa jalatti ammoo iddatteessuu kaayyeffataa dhimma bahuudhaan iddattoon filataman. Iddattoon filataman kunneen ragaa yoomessa dhugaatiin daawwannaa sirna Gumaatiin walitti qabame irratti odeeffannoo dabalataa karaa afgaaffiitiin akka kennaniifi. Kunis, aanaalee Godinichaa kudhalaman keessaa maanguddoota aanaalee sadii keessaa filachuuni. Aanaaleen kunniinis: Aanaa Dalle Waabaraa, Laaloo Qileefi Sayyoo, yoo ta'an, haala mijaahina isaaniitiin iddattoo akkaayyootiin filataman.

Haaluma kanaan, jaarsolii aanaalee sadan keessaa muuxannoofi hubannoo gumaa lubbuu namaa araarsuudhaan qabaniifi kan Waajjirri Aadaafi Tuurizimii Aanaa adda baafatee qabu 27-tu akka jiranitti iddattoo ta'ani filatamuun afgaaffiifi mariin garee xiyyeeffannoo dhiyaateefii ragaan irraa walitti qabame. Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda odeeffannoo tokkoffaati jechuudha. Haaluma kanaan, qorannoo kana keessatti odeeffannoo walitti qabuuf meeshaaleen akka afgaaffii, daawwannaa, marii garee xiyyeeffannoofi qaaccessi dookimantii tajaajilaniiru. Keessumaayyuu, sirni gumaa araarsuu akka carraa yeroo qorannoon kun raawwatetti waan gaggeeffamaa tureef, yoomessa dhugaa (natural context) irratti hirmaachaa daawwachuudhaan ragaan qorannoo kanaaf ta'u walitti qabameera. Akkasumas, xiinxala odeeffannoo qorannoo kanaa keessatti mala qaaccessa qorannoo qulqulleeffataatu hojiirra oole.

Haaluma kanaan, ogafaan jaarsoliin araara gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti dhimma ba'an goorowwan ogafaan keessatti argamaniin jalqaba adda baafamanii kaa'aman. Sanaan

booda, gaheefi faayidaan ogafaan kunniin gumaa lubbuu namaa araarsuu keessatti qabantu xiinxalamee jechaan ibsame.

2. Dhiyeesaafi Qaaccessa Ragaalee

2.1 Akaakuu, Gaheefi Fayidaa Ogafaanii Gumaa Lubbuu Namaa Araarsuu Keessatti

2.1.1. Kadhaa Warri Namni Duraa Du'e Ittiin Kadhataman

A. Umaafi Uumamaan Kadhachuu

Ragaan daawwannaa sirna gumaa araarsuu irraa akka hubatamutti kadhaan jaarsoliin araaraa gulantaa kana irratti fayyadaman kanneen kanaa gadiiti. Jaarsoliin gidduu seenantu haala armaan gadiitiin kadhatu:

Adaraa Waaqaa dhiisaa!

Adaraa Lafaa dhiisaa!

Margaaf jedhaa dhiisaa!

Lafaaf jedhaa dhiisaa! (Daawwannaa, gaafa, 17/8/2010)

Adeemsa hojii tokkoo keessatti haalduree mijeeffachuun raawwii itti aanee dhufuuf bu'uura. Haaluma kanaan, adeemsa araara gumaa lubbuu namaa keessatti namoota lubbuu walii balleessan gidduu seenanii dubbii qabbaneessuun duuti akka hindabalamne gochuun bu'uura dubbii gumaa araaraan fixuu kaa'uudha. Dubbii yeroo gumaa lubbuu namaa araarsan jaarsoliin araaraa itti dhimma ba'an gahee inni qabu ilaalchisee bakka bu'een Sh-G1 (koodii) akka ibsetti, "Battala namni du'e sanatti dubbii qabbaneessuuf jaarsoliin gidduu dhaabbatanii duubbii safuu Waaqaafi Lafaa, safuu biqilli namaafi biqilli lafaa qabu mul'isu dubbatanii warra gumaa garaa laaffisu. Kunis, kan kaleessa ture waan ta'eef, namoonni utuma garaan diduu akka obsan godha" (Guyyaa, 17/08/2010).

Oromoon Waaqa tokkichaan kan buluufi isa kan safeeffatuudha. Duudhaa hawaasaa kana immoo dhalootatti beeksisuun safuu hawaasaa kaleessa tureen dhaloonni har'a jiru akka bulu taasisu. Kanaaf, sammuu isaanii tasgabbeessee Waaqaafi Lafa safeeffatanii duudhaa hawaasaa kana kabajuun haaloo ba'uu irraa akka ofqusatan gochuuf gahee qaba. Kanas, ogafaan jaarsoliin fayyadamanii kadhatantu amansiisee gara nagaan buusuutti sammuu isaanii deebisuuf fayyada. Safuu Biqila Lafaa kanneen agarsiisan keessaa, "Margaaf jedhaa dhiisaa!" kan jedhutu jira. Biqila lafaa keessaa waa hunda kan araarsu, qabatanii kan ittiin sirna adda addaa keessatti eebbisan, kan yoo buqqa'e ciisee latu, kan dagaagee lafa fudhatuufi kabajaafi safuu qabu marga jiidhaa kana sodaadhaa jechuun kadhatama.

Kun immoo, namoonni kennaa Waaqaa isa kabajamaa kana akka safeeffatan humna godhu qaba. Kunis, yoo marga kana safeeffatte akka margaa lalista, sanyiin kee yaa'ee lafa qabata; yoo didde immoo faallaa isaatu sirratti ta'a kan jedhu amantaa hawaasichaa hubachiisuuf gahee qaba. Gaheen ogafaan amantaa hawaasichi qabu barsiisuun qabu kun immoo, akka

isaan safuu hawaasichaa safeeffatanii dubbii dhiisan gochuuf fayyada. Karaa biroo immoo, daawwannaa sirna araara gumaa lubbuu namaa Aanaa Daalle Waabaraa keessatti taasifame irraa akka hubatametti, malkaa irratti golgaa jalaan dhiiga hoolaatiin harka walqabanii booda golgaan gidduu isaaniitii fuudhama.

Itti aansuun, hoolaa, jirmiifi haaduun ittiin hoolattiin tarsaafamte malkaa yaa'u keessa buusanii "Gumaafi gumeen jirma kana waliin haa ba'u" jedhu. Akka bakka bu'een G-N8 (koodii) jedhetti, "Hoolaa, jirmiifi haaduun ittiin hoolattiin tarsaafamte malkaa yaa'u keessa buu'eetu 'Gumaafi gumeen jirma kana waliin haa ba'u' jechuun kanaan booda nuti warra Gumaa miti;... Gumaa malkaa kanatu haree deeme jechuuf mallattoooha..." kan jedhutu jira. Akkasumas, yeroo daawwannaan adeemsifame mataa jirmaatti garasii garanaan hidda hidhanii golgaa jalaan si'a sagal bishaan keessa achi ceesisanii yammuu as-ceesisan argameera. Kunis, "Hanga akaakayyuu sagaliitti gumaan haqameera kan jedhu agarsiisa" jedhan (Bakka bu'ee G-N8).

Akkasumas, Filee (2016, f. 183) "Falaasamni Oromoo akka ibsutti, hoolaan mallattoo araaraafi mallattoo nageenyaati; kanaaf, hoolaan gorra'amee bishaan bonaafi ganna yaa'u keessa buufama. Kuni kan ibsu kana booda dhiigni nama du'ee dhiiga hoolaa kanaan ana irraa haadhiqamu jechuun lubbuu darbeef gaabbuu isaa mul'isa" jedhe. Bu'uuruma kanaan, yeroo sanaa kaasee gumaan lagatti galeera jedhamee waan amanamuuf walitti mul'achuuf qalbiin isaanii akka qophaa'u taasisa.

Kanaan booda, warri namni isaanii lubbuu ajjeese, marga fudhatanii, harka bal'isanii gara warra namni isaanii miidhameetti ce'uun walitti dabalamu. Yeroo kanas, dhimma kana raawwachuufis ta'ee ija hamaan akka wal inilaalleef ogafaan fayyadamanii araaraaf gaafachaa gara warra namni jalaa du'eetti adeeman qabu.

Suuraa 1. Yeroo warri ajjeese gara warra namni isaanii du'eetti araaraaf ce'an

Firoota warra ajjeeseen akka armaan gadii jedhama:

Gumeefi gumaa jedhaa nutti araaramaa!

Araar!

Araar! ...

Araar!... jechuun kadhataa itti adeemu.

Kadhaan akka armaan oliitti dhiyaate kun gaheefi faayidaa adda addaa ofkeessaa qaba. Innis, jalqaba gumaafi gumeen jirma kana waliin haa ba’u jedhanii irratti waliigalaniiru; namni araara gumaa diige immoo gumaafi gumeetu duukkaa bu’a waan ta’eef “Gumaafi gumees jedhaa nutti araaramaa!” jedhu. Kunis, gumaan osoo hinba’in yoo hafe rakkoo cimaa dhaloota haaraa boodaan dhufanitti fida jedhamee waan amanamuufi. Haaluma kanaan, qomoo sana keessaa jaamaa, naafa, raatuu, maraatuun akka hindhalanne; akka hinqurcoofneef safuu akka buufatan, araara akka buusan, hubachiisuuf gahee qaba. Kanaafuu, kadhaan gulantaa kana irratti qomoon warra namni harkatti miidhamee ittiin kadhata adeemsa araara gumaa keessatti gahee murteessaa qaba.

Sababiin isaas, akka bakka bu’aan K-Dh5tti (kodii), “Dubbiin gumaafi gumees safuu guddaa qaba. Kanaaf, namni jecha kanarra darbee dubbii yoo yaade, dubbiiin gumaafi gumees isa qabata...kanaaf, safuu kanaaf akka nammi bitamu... araara akka hindidne godha” jedhan. Haluma kanaan, ogafaan gulantaa kana irratti hojii irra oolu namni nama isaanii miidhe sun gaabbee akka aadaa hawwaasichaatti safuu buufatee araaraaf gaafachuu isaa hubatanii warri namni isaanii duraa miidhame akka itti araaraman gochuuf gahee qaba. Kun immoo, dhugumaan warri namni isaanii duraa miidhame haaloo qabachuu dhiisanii araaramuu isaanii warri namni isaanii nama miidheefi namichi harki xuraa’e akka mirkaneeffatan gochuuf fayyada.

Yeroosaan walitti makamanii wal hammatanii waldubbisan namni hundumtuu argee nagaan bu’uu akka hubatu gochuufis ni fayyada.

Suuraa 2: Yammuu warra gumaa walitti makani araara waliif godhan

B. Safuu Dhalootaan Kadhachuu

Akkaafgaaffii bakka bu'aa D-R9 waliin taasifame irraa hubachuun danda'ametti jaarsoliin marga ciratanii Waaqaafi Lafaan kadhachuun dubbiin akka qabbanaa'u godhu. Ogafaan isaan fayyadamanis,

Jaarsolii Gidduu Seenaniin akka armaan gadiitti kadhatama:

Dhaloota hedadhaa!

Dhiiga ganamaa, nuu ilaalaa!

Kan hafe ilaalaa!

Ja'an Sayyootu Walkeessa jiraa!

Goodaa gubbaan dhiigni keenya walkeessa jiraa!

Marga qabannee araar jennee!

Nuu dhiisaa! (Guyyaa, 12/8/2010)

Ogafaan kunniin immoo, dhalli namaa jireenya isaa keessatti ofiisa caalaa hidda latiinsaa walitti jiruufi dhaloota boruuf akka ofeeggatan taasisa. Uummanni Godina Qellem Wallggaa hortee Jahan Sayyooti. Akka aadaa Oromootti immoo, Oromoon diina malee walii isaa ajjeesuun haraamuudha. Kanaaf, dhiigni keenya tokko waan ta'eef, inni hafee jirus, inni du'es, inni ajjeeses tokko waan ta'eef, diinni nugidduu waan hinjirreef, nuyi warra walajjeesu mitii; ulee walitti hinjiffatinaa kan jedhu qaba. Kanaafuu, gulantaan kun gulantaa hojii araaraa itti aanee hojjetamuuf riqicha tolchaniidha waan ta'eef bu'uura.

Akka odeeffannoo dirree (G-R7) mul'isutti gaheen ogafaan gulantaa dubbii qabbaneessuu irratti hojii irra ooluu inni guddaan namni dabalee akka wal-hinajjeefne gochuudha. Kunis, kan ta'u, jaarsoliin gidduu galanii bu'uura duudhaa hawwaasaatiin safuu jirutti ogafaaniin

lubbuu horanii hojiitti akka hiikamu gochuuni. Kanaaf, safeeffatanii akkasaan nagaan buusan; akka qomoon namni keessaa miidhame qomoo nama isaanii ajjeese keessaa nama hinmiine; dhiigni dabalee akka hindhangalaane gochuun walitti bu'iinsa uumame to'atanii araaraan akka dhumuuf dhagaa bu'uuraa kaa'uudhaaf gahee kan taphatudha.

Bakka bu'aan Sh-G1(koodii)akka jedhanitti, “Marga harkatti qabatanii, harka bal'isani, gadi jedhanii oljedhaa kadhatu. Kadhaan kunis, inni du'es inni ajjeeses tokkuma; isa ajjeese wajjin dhiiga ganamaatiin walitti hidhamnee jirraa, sanyiifi sanyiin walajjeesuun aadaa keenya mitii; safuu abbootiin nutti dabarsan kana hincabsinaa jedhu”jedhan.Dirribii (2012) yaada kanan walfakkaatudhiyeessa:

Safuun seera Waaqaa lafaati.Safuun addaa addummaa jiru beekanii nagaan waliin jiraachuudha...Yoo safuu cabsan cubbuu hojjetu, miidhaa fidu.Yeroo cubbuu hojjetan immoo Waaqni fuula isaa namarraa gaalagalchata. Waaqni fuula nama irraa galagalafate jechuun ayyaana dhabuudha. Wanna ayyaana hinqabne immoo balaatu irra gaha.(ff. 64-65)

Kanaafuu, safuu abbootii yoo ganne,jireenya keenyaafi dhaloota dhufutti bada jedhanii akka amananiif dhaloota dhufuufi dhaloota darbe ilaalanii akka dubbii dhiisaniif sammuu isaanii irratti dhiibbaa geggeessee tasgabbeessa.

2.1.2 Kadhaa Waaqni Kadhatamu

Dubbiin gumaa araarsuu walxaxaafi ulfaataa waan ta'eef, Waaqni hundaaf dhiifama akka godhuuf, adeemsi araara gumaa akka milkaa'uuf, jaarsoliin dhugaaf dhaabbatanii araaricha fixuu akka danda'aniifi tokkummaan bade akka deebi'uuf jaarsoliin gumaa araarsan Waaqa kadhatu.

A. Dhiifamaaf Kadhachuu

Akka T-J2 (koodii) ibsetti,Oromoon Godina Qellem Wallaggaa, araara gumaa lubbuu namaa baasuuf muka gaaddisa qabu jalatti yeroo walitti qabaman, kadhaan isaan dursa Waaqa araarfachuuf kadhatanii gara mana warra namni duraa du'eetti qajeelan kanneen armaan gadiiti.

Jaarsoliin

Hirmaattotaan

*Yaa Waaq, gurraacha garaa garbaa, tokkicha maqaa dhibbaa nuuf
owwaadhu.....(irra deddeebiin jedhama) Owwaadhu!
Yaa Waaq garaa nuuf laafi! (irra deddeebiin jedhama)Nuulaafi!
Waaqa uumaa! Waaqa ganamaa! Araara nama miti situ kennaa nuu araarami (irra
deddeebiin jedhama) Araarami!*

Akka marii garee xiyyeeffannoo 3^{ffaa} irraa hubachuun danda'ametti jalqaba irratti Waaqa kabajuu, ulfeessuufi jajachuun, Waaqni akka isaan dhaga'ee owwaachuufiin deebii kadhata isaanii laatuuf abdiitti horuuf gahee qaba. Kun immoo, abbaan araaraa Waaqa waan ta'eef

dubbiin araaraa Waaqa biraa dhumeera. Kanaaf, warri gumaas ni'araaramu jedhanii akka amanaman gochuuf fayyada. Sababiin isaas, namni nama ajjeese nama qofaa osoo hintaane, Waaqas mufachiiseera waan ta'ee fiidha. Dirribii (2011) Yaada kana fakkaatu yammuu ibsu:

According to the outlook of Oromo, an individual who commits the crime of killing is degrading the status (the ultimate respect) of a human being. Because of this, he is against 'Waaqaa' (God). Therefore, if the issue has to get solution, the guy has to create harmony not only with individuals who are in conflict with him, but also with the Almighty Waaqaa. This is mainly because the one who has killed someone should create harmony with both individuals who are relatives of the one who was killed and with God. (f. 295)

Kanaafuu, gara warra namni isaanii harka namaatti miidhamee dhaqanii araaraaf utuu hingaafatiin dursanii, Waaqni lubbuu badeen mufate araaramnee warra gumaas garaa akka laaffisuuf kadhatama. Kadhaan Waaqa kadhatamu kun lubbuu kan uume Waaqa waan ta'eef, lubbuu harka namaattiin baddeef dursa Waaqni araara akka godhuuf kan jaarsoliin ittiin kadhatanidha. Kanas, Waaqni araaramnaan, namnis ni'araarama jedhanii waan amananiif godhu. Kadhata kanaa booda immoo, namoonni akka duudhaa qabaniitti Waaqni araaramneera jedhanii amanuun deemsa araaraa itti aanu milkaahinaan akka adeeman gochuuf gahee qaba. Kunis, jaarsoliin sodaa malee mana warra namni isaanii du'ee dhaqanii araaraaf akka karaa bananiif fayyada.

B. Milkaa'inaaf Kadhachuu

Jaarsoliin mana warra namni duraa du'ee utuu araara gaafachuuf hindeemiin, akka armaan gadiitti Waaqa kadhatu:

Jaarsoliin

Hirmaattotaan

Yaa Waaq araaraaf deemnaa nugargaari!-----Nugargaari!

Yaa Waaq nagaaf deemnaa numilkeessi!-----Numilkeessi!

Yaa Waaq warra gumaa garaa nuuf laaffisi!-----Nuuf laaffisi!

Lubbuun namaa nama harkatti yammuu badu, qomoon namni isaanii du'e miira xiiqiifi haaloo cimaan qabamanii, ajjeesanii gumaa baafachuu barbaadu. Kanaafuu, garaa hammeenyaan guute kana tasgabbeessee gara araaraatti fiduu kan danda'u Waaqa amantaa jedhu qabu. Kana immoo, hubachuun kan danda'amu akka bartee hawaasichaatti kadhaa Waaqa araara gaafachuufi warra gumaa akka garaa laaffisuuf kadhatamu irraati. Kadhaan kunis Waaqni Waaqa araaramu ta'uufi warra garaan isaanii madaa'ee jiru garaa laaffisee araara sana milkeessuu akka danda'u sammuu jaarsolii hundaa keessa kaa'uuf gahee qaba. Kun immoo, amananii garaa guutuun dubbii gumaa sana araaraan fixuuf akka deemaniif humna itti horuuf fayyada.

C. Haqummaaf Kadhachuu

Dhuma kadhaa gulantaa yeroo mana warra namni isaanii du'ee araara gaafachuu deemuuf jedhanii irratti jaarsoliin araarsuuf deeman akka itti kadhatan G-R4 (koodii) akka armaan gadiitti ibseera.

Jaarsoliin**Hirmaattotaan**

Irraa gora nu oolchi!-----*Nu oolchi!*
Dogoggora nu oolchi!-----*Nu oolchi!*
Dogoggora ta'eefyaa Waaq nuuf dhiisi!-----*Nuuf dhiisi!*
Hamaa dubbachuu nu oolchi!-----*Nu oolchi!*
Yaa Waaq dogoggora keenya nuuf dhiisi!-----*Nuuf dhiisi!*
 (Guyyaa, 122/08/2010)

Ogafaan kunniin dubbiin lubbuu namaa Waaqa biratti iddoo guddaa waan qabuuf, namni immoo irraa goruu, yookiin dogoggoruu waan danda'uuf, jaarsoliin sodaa irraa akka bilisa ta'an taasisa. Akkasumas, Waaqni dogoggora nama oolchuu akka danda'uufi yoo dogoggorri uumames akka namaa dhiisuu kan ergaa ittiin walii dabarsaniidha. G-R4 (koodii) akka ibsetti, "Maaliyyuu taanaan Oromoon yeroo waagochuuf ka'u, nikadhata. Warra gumaa kana yammuu araarsuuf kaanu, Waaqa yoo kadhanne, Waaqni dogongora nu'oolcha...warra gumaa kana sodaa malee garaa guutuun mana dhaqnee araara akka gaafannuuf nu jabeessa" jedhan.

Bu'uuruma kanaan, dubbiin araara gumaa araara Waaqaafi nama gidduutti akkasumas, namaafi nama gidduutti raawwatamuudha. Kanaaf, jaarsoliin araaraaf deeman akka Waaqa duratti fudhatama qabutti raawwachuu akka danda'aniif Waaqa kadhatanii deemsaa araara gumaa jalqabu. Gulantaa kana irratti kadhaan kadhatamu adeemsa araara raawwachuuf deemaniif karaa cirachuu waan ta'eef, jaarsoliin garaa guutuun cimani sirna araarichaaf akka karaa bananiif gahee humna iitti gochuu qaba. Kunis, dubbii gabaabsuun waliitti bu'iinsi uumame araaraan akka dhumuuf deemsaa araaraa akka jalqaban gochuuf fayyada.

D. Kadhaa Tokkummaaf Kadhatamu

Gumaa lubbuu namaa araarsuun tokkummaafi nagaa bade deebisuun kan danda'amu yoo Waaqni araarse akka ta'etu amanama. Kanaaf, jaarsoliin araara gumaa lubbuu namaa araarsuuf yammuu walitti dhufan, Waaqa kadhatu. Ogafaan dhimma kanaaf oolaniis akka asii gadiitti dhiyaataniiru:

Jaarsoliin**Hirmaattotaan**

Waaqayyo jaalala isaa gidduutti haa dhangalaasu!-----*Haayita'u!*
Haadhaafi haadhoo haata'an!-----*Haayita'u!*
Gumaan lagatti haagalu!-----*Haayita'u!*
Gumaafi gumeen lagatti haagalu!-----*Haayita'u!*

(Dawwannaa, Guyyaa, 21/07/2010)

Kadhaan kun warra waldhabanii turan gidduutti yeroo sanaa kaasee jaalalli kan dhangala'e ta'uufi tokko ta'uu isaanii sammuu namaa keessa kaa'uuf gahee qaba. Gahee ogafaan kanneenii ilaalchisee akka M-Y6 (koodii) yaada laatanitti, "Namoota kaleessa walbaqatan, har'aa kaasee Waaqni walitti isaan deebiseera; jaalalaafi tokkummaan deebi'eera; gumaan lagatti hafeera isa jedhamaa ture akka mirkaneeffatan taasisa" jedhe (Guyyaa,19/08/2010).

Kanaafuu, namoonni garaan isaanii walitti madaa'ee tureefi ijaan arga walbaqataa turan humna ogafaan gulantaa adda addaa irratti jaarsoliin fayyadamanii walitti makamarii akka walharkaa nyaatan ta'e. Gulantaa kana irratti immoo, ogafaan jaarsoliin fayyadaman tokkummaafi walittidhufeenya sana cimsuufi jabeessanii sammuu namootaa keessa kaa'uuf kan gahee taphatuudha. Kinis, shakkii malee waliin jiraachuufi namni lamuu haaloof akka wal hinbarbaanne gochuuf faayidaa qaba.

2.1.2 Eebba

A. Eebba Warra Namni Duraa Du'e Ittiin Dubbisan

Jaarsoliin muka gaaddisa qabu jalatti walga'anii, Waaqa kadhatanii erga raawwatanii booda, gara mana warra namni duraa miidhameetti qajeeluun marga (coqorsa) qabatanii jara kadhachuun araaraaf karaa saaqu. Akka Sh-G1 (koodii) jedhanitti,ogafaan jaarsoliin fayyadamanii warra namni isaanii ajjeefame araaraaf gaafatan kanneen armaan gadiiti:

Jaarsolii Hundatu Walfaana Jedha,

Araaraaf dhufnee, Waaqa sodaadhaa nuuf araaramaa!

Alaafi manaa isiniif haa owwaatu!

Du'a garmalee isin haa oolchu!

Lammata gumaan isinitti hindhufin!

Waaqani Waaqa araaraatii, araara nuuf buusaa!

Araara buusuu dhufnee araara nuuf buusaa! (Guyyaa,17/08/2010)

Ogafaan jaarsoliin gulantaa kana irratti fayyadaman ilaalchisee A-S3 (koodii) yoo ibsu, "Egaa... yeroo warra namni duraa du'e araaraaf gaafatan, dubbiin dubbatamu akka haasaa yeroo kaan dubbatanii miti. Ani akkan beekutti amala Waaqaa... waan Waaqni barbaadu itti kakaasuu, araari gaarummaa inni qabu, araara diduun rakkoo inni qabu itti agarsiisuudha" Jedhan, (Guyyaa,17/08/2010).

Haaluma kanaan, mana warra namni duraa miidhamee dhaquun gumaa akka araaramaniif yeroo jalqabaaf gaafachuun ulfaataafi yaadessaa waan ta'eef, kadhaan gulantaa kana irratti hojii irra oolu akka isaan tole jedhaniif isaan amansiisu, yookiin garaa laaffisuuf gahee qaba. Kunis, Kan ta'u, ogafaan kanneeniis araari kan Waaqaa ta'uufi isa biratti jaal'atamaa akka ta'ee hubachiisuudha. Akkasumas, Waaqni inni hundumaa gararraa jiru sodaatamuu akka qabu dursa sammuu warra gumaa sana keessa kaa'uudha. Kunis, yoo tole jedhan lammata gumaan, yookiin du'i garmaleen akka itti hindeebine, horiifi hormaanni akka

owwaatuuf hubachiisuufi yoo didan, faallaan isaa akka irratti ta’u beekanii araaraaf akka tole jedhan gochuuf fayyada.

B. Dhiifama (Araaraaf) Kan Eebbifamu

Waraabbii sakatta’a dokimentiifi daawwannaa sirna araara gumaa lubbuu namaa Aanaa Daalle Waabaraatti (21/07/2010) adeemsifamerra hubachuun akka danda’ametti malkaa irratti jaarsoliin ogafaan armaan gadii fayyadamanii eebbaan araara kadhatu.

Suuraa 3: Jaarsi Gama Warra Ajjeeseen Dhaabatu Yeroo Dursee Eebbisu

Jaarsoliin (Gama Warra Miidhee)n Hirmaattotaan

Aaarri araara gumaafi gumeen haata ’u!-----Haata ’u!
Gumaafi gumeen lagatti haa galu!-- -----Haata ’u!
Xinnaafi guddaan haa araaramu!-----Haata ’u!
Horiifi hormaataan haa araaraman!-----Haata ’u!
Gumaafi gumeen sanyii keessatti hin hafin! -----Haata ’u!
Waaqayyo Waaqa araaraatii aarri haa bu ’u!-----Haata ’u!
Gumaafi gumeen jirma kanaa wajjin haa hafu!-----Haata ’u!
Akaakayyuu sagalitti sagaltamii sagalitti gumaafi gumeen hinjiraatin!-----Haata ’u!
Haraamiin gidduutii haa ba ’u!-----Haata ’u!

Gahee ogafaan kanaa ilaalchisee Sh-G1 (koodii) akka mirkaneessanitti, “Gumaafi gumeen lagatti hafeera, warri haaloo qabatan dhiisaniiru ...jedhanii akka fudhataniifi qomoon warra namni harkatti miidhamee hawwaasatti makamanii jiraachuu akka dand’an hubachiisu” jechuun ibse. Kanaafuu, ogafaan kun gumaan lagatti akka hafeefi haaloon akka haqame sammuu warra namni isaanii nama miidheefi kan warra namni isaanii miidhamee keessa

Qabbanaa-fi Alamaayyoo, ... Xiinxala Gahee Ogafaan ...

ka'uuf gahee qaba. Kunis, hawwaasni kaleessa walbaqataa ture akka walitti dhiyaatee jiruufi jireenya wal irraa qooddatu gochuuf kan fayyaduudha.

Haaluma kanaan, iddoo itti walitti dhufan hundumaatti nama bakka araarichaatti argameefi hinargamin hundaaf faanchoon (dhiifamni) akka ta'e ergaa dabarsuun yaada tokkoon 'haayita'u' jedhanii irratti waliigaluun araaricha akka raawwatan taasisa. Akkasumas, dhumarratti jaarsi gama warra namni isaanii nama miidheen dhaabbatu akka armaan gadiitti eebbisuun xumuree jaarsa isa gama warra namni isaanii miidhameen dura bu'ee eebbisuutti dabarsa.

Jaarsoliin (Gama Warra Miidheen)n

Hirmaattotaan

Yoo fuudhaafi heerumni jiraate, haraamiin gidduudhaa haa ba'u!-----Haata'u!

Yoo wajjin qotanii wajjin nagaduun jiraate, haraamiin gidduudhaa haa ba'u!---Haata'u!

Yoo waliin jiraachuun jiraate, haraamiin gidduudhaa haa ba'u! -----Haata'u!

Akka marii garee xiyyeeffannoo jaarsolii Aanaa Daallee Waabaraa irraa hubatamettisogafaan kun hawaasummaa kan deebisee ijaaruudha. Miseensa marii garii kanaa kan ta'an, G-N8 (koodii)akka ibsanitti, "Eebbi kun, warri gumaa...walitti dabalanneerra; yoo walfuunee walitti heerumsiisne, ... yoo gabaa tokko waliin dhaabbannee wal irraa bitnee-walitti gurgurre, haraamii hinqabu... jedhanii akka fudhatan godha" jedhan. Haaluma kanaan, gaaddidduu walii irra yoo ejjetan, yoo walfuudhanii walitti heerumsiisan, qodaa tokkotti waliin nyaatanii yoo dhugan, haraamiin hinjiru; kan jedhu yaachisuun xiinsammuu hawaasaa ijaaree tokkummaa deebisuuf gahee qaba.

Kun immoo, namoonni warra gumaa turan walitti dhufanii shakkii tokko malee jiruufi jireenya waliin akka qooddatan gochuuf fayyada. Yaanni Alamaayyoo (1999) ibses, "Araara booda firoomni akka cimuuuf yoo gosa walfuudhuu danda'an ta'e akka durba walii kennan taasifama. Kaayyoon isaas walitti dhufeenya cimsuuf, gadda nama du'e sanaa irraanfachuufidha" (f. 218). Haata'u malee, akkuma Tamene (2013) qorannoo isaa keessatti agarsiise, Warri namni jalaa du'e akkuma salphatti dhiisu jechuu miti. Garuu, walitti qabamni falasmaafi aadaa Oromoo du'a uumameef karaa ittin falan waan qabuuf, qalbii cabeeff obsa guddaa keennee, gara araaratti akka dhufan taasisa.

Suuraa 4: Yeroo Jaarsi Gama Qomoo Warra Namni Isaanii du'een Dhaabatu Eebbisu

Jaarsolii (Gama Warra Miidhamee)n

Hirmattotaan

Hamaafi hamtuun haa dhabamu! -----Haayita'u!
Gumaafi gumeen gidduu kanaa haa ba'u!-----Haayita'u!
Kan dhalate nuuf haa guddatu !-----Haayita'u!
Araarri kun dhaloota dhufuuf haa ta'u!-----Haayita'u!
Kan dhalachuuf jiruuf haa ta'u!-----Haayita'u!
Abbootiif haa ta'u! -----Haayita'u!
Harmooliif haa ta'u!-----Haayita'u!
Horiidhaaf haa ta'u!-----Haayita'u!

Akka fakkeenyaatti ogafaan dhiyaate kun eebbaafi abaarsa kan ofkeessaa qabuudha. Gahee ogafaan kanneenii ilaalchisee G-R4 (koodii) akka ibsetti, “Dhuma irratti waanti jedhamu... kun lammata dubbiiin akka hinkaane... waan hamaa abaaruu fi dhaloota dhufuufi isa amma jiruuf eebbaan... Waaqa kadhachuun sirna araaraa guduunfuudha” jedhan. Bu'uuruma kanaan, ogafaan kunniin akka biyyaattis ta'ee akka qomoo lachuutti gumaafi gumeen badee araarri akka ta'e amansiisuuf gahee qaba. Haaluma kanaan, yeroo sanaa jalqabee jechi hamaan gidduu isaanii akka hingalle, namni ija hamaadhaan akka waliniilalle, Waaqaafi Lafti, Roobni Samiifi Margi Lafaa akka isaanii araarama amansiisuun xiinsammuun nama hundaa deebi'ee akka ijaaramu gochuuf gahee qaba.

Kanaafuu, araarri bu'eera waan ta'eef, kanaan booda kan gidduu galee dubbii tuqatee kaasu hinjiru jedhanii gara hoolaa keessaan harka walqabani dhiifama waliigochuutti akka dhufaniif sammuu isaanii amansiisee qopheessuuf gahee qaba. Kunis, namni harki isaa xuraa'efi qomoon isaa shakkii malee hiixatanii harka warra gumaa qabachuun haraamiin gidduu isaaniitii akka ba'u gochuuf fayyada.

A. Tokkummaafi Jaalalaf Kan Eebbifamu

Malkaa irratti yammuu hoolaa keessaan harka walqaban, ogafaan fayyadamani tokkummaafi jaalalli akka gidduu isaaniitti deebi'uuf ittiin eebbisanii kadhataniiftu jira. Innis jaarsoliifi qomoo warra gumaa lammaniin kan jedhamudha.

Suuraa 5: Yeroo Hoolaa Keessaan Harka Walqaban Kan agarsiisu

Jaarsoliin Hundaan Kan jedhamu

Waaqayyo isinitti haa araaramu!-----Haayita'u!
Aannaniifi garaa ta'aa!-----Haayita'u!
Haadhaafi haadhoo ta'aa!-----Haayita'u!
Lukaafi luqqeettuu ta'aa!-----Haayita'u!
Walfudhaa tokko ta'aa!-----Haayita'u!

Hirmaattotaan

Namichi harki xuraa'efi qomoo isaan du'een

Na maaraa! -----Simaareera!
Nu maaraa! -----Simaareera!
Na maaraa!-----Simaareera!

Qomoo namni isaanii

Karaa biroo immoo, akka daawwannaa sirna araara gumaa lubbuu namaa Aanaa Daallee Waabaraa Ganda Mekki Dinbaaritti taasifame irraa hubatametti, warri namni harkatti miidhame “*Namaaraa*” yookiin “*Numaaraa*” yammuu jedhan, qomoon namni duraa miidhame immoo “*Simaarreerra*” yookiin “*Isin maarreerra*” jechuun hoolaa keessaan dhiigaan harka walqabu.

Haaluma kanaan, “*Namaaraa*” jedhee namichi harki isaa xuraa'e yammuu kadhatu, warra namni duraa miidhametti gaabbuu isaatu itti dhaga'ama. Kanaafuu, nama badii balleessetti

gaabbee dhiifama gaafateef dhiifama gochuun Waaqaafi hawwaasa biratti fudhatama waan qabuuf akka garaa laafanii itti araaraman gochuuf gahee qaba. Karaa biroo immoo, warri namni isaanii miidhame “*Simaarreerra*”, yookiin “*Isin maarreerra*” jedhanii dhiigaan yeroo nama nama isaanii miidheefi qomoo isaa harka qaban Waaqni, Lafti, namni itti araaramuu itti mul’isuun deebi’anii namatti makamuu isaanii akka mirkaneeffatan gochuuf gahee qaba.

Kun immoo, namni harkisaa xuraa’ee nama baqachaa ture akkuma nama kamii hawaasatti makamee bir’annaa malee akka jiraatuufi qomoon isaas qomoo warra miidhamee sanaan waiin jiraachuu akka danda’an gochuuf fayyada. Kunis, akka aadaa Oromootti araaramanii simaareera jedhanii deebi’anii dubbii sana kaasuun haraama ta’uu ogafaaniin waan hubachiisaniifidha.

Akkasumas, mana warra namni duraa miidhameetti walharkaa nyaachuun araaraa mirkaneessuuf yeroo walitti qabaman, ogafaan isaan dhimma ba’an kan yeroo dhumaaf araara ittiin cimsaniifi mirkaneessaniidha. Kanas, utuu hoolaan hinqalamiin dursanii hoolattii ofgidduu dhaabani qomoon lachuu walitti makamanii bakka jiranitti kan hojii irra ooluudha. Sanaan booda, maatii nama miidhamee keessaa hoolaa morma kutuun dhiiga hoolattii irra tarkaanfatani waliin taa’anii nyaachuun dhiifama waliigochuu isaanii mirkaneessu.

Suuraa 6: Yeroo Warri Namni Isaanii Du’e Hoolaa Araaraa Gorra’an

Suuraa 7: Yeroo Mana Warra Namni Isaanii Du'eetti Dhiigarra Tarkaanfatanii Olseenan

Haaluma kanaan, akka dawwannaa taasifameefi sakatta'a dokimentii irraa hubachuun danda'ametti, ogafaan bakka kanatti jaarsoliin fayyadamanii fi haalli deemsi araarichaa ittiin xumuramu akka armaan gadiitti dhiyaateera. Ogafaan gulantaa kana irratti isaan fayyadaman:

Jaarsoliin

Hirmaattotaan

Hoolaa araaraa finnee araar!-----Araar!
Dhiigni bu'u dhiiga araaraa haata'u!-----Haata'u!
Haadhoofi haadhoo ta'aa!-----Ta'aa!
Lukaafi luqqeettuu ta'aa!-----Ta'aa!
Walfudhaa tokko ta'aa!-----Ta'aa!
Aannaniifi garaa ta'aa!-----Ta'aa!
Hamaan isin gidduudhaa haaba'u!-----Haaba'u!
Araarri gidduu keessanitti haadhangala'u!-----Haadhangala'u!
Hamaan isin gidduudhaa haaba'u!-----Haaba'u!
Hamaan isin haadadhabu!-----Haadadhabu!
Namni lammata araara dubbii kaase gumaafi gumeen itti haagalu!-----Haagalu!
Waliigalteen kun hinjigu,hindhangala'u!----- Hindhangala'u!
Tumaa Makkoo Biliiti!-----Tumaa Makkoo Biliiti!

Akka lammata warri namni jalaa miidhame sun hamaa hin-yaanne, jaarsoliin eebbaafi abaarsa walbira qabuun waadaa galchu.Haaluma kanaan, qomoon garaan isaanii waldhabee ture akkuma waan nyaatamu wal harkaa fudhanii nyaachuuf dhufan, jireenyi isaani akka walfudhatuufi hamaan isaan gidduudhaa akka ba'u kadhatuufi. Akkasumas, araara sana booda namni deebi'ee dubbii kaase, gumaan akka qaqqabu irratti waliigalanii abaaruun araaricha xumuru. Ogafaan gulantaa kana irratti hojii irra oolu raawwii araarichaa cimsuuf gargaara.Gaheen isaas, namootni warra gumaa ta'an qe'ee tokkotti walitti dhufuun waliin nyaatanii dhuguun walitti dhufeenyi hawaasummaa isaanii deebi'ee ijaaramuu isaa sammuu

Qabbanaa-fi Alamaayyoo, ... Xiinxala Gahee Ogafaan ...

namaa keessa gadifageessanii dhaabuudha. Kunis, garaa guutuudhaan shakkii malee akka wal harkaa soorataniifi namni akka wal-hinqoollifanne gochuuf fayidaa qaba.

Karaa biroo immoo, namoonni araara buusanii deebi’anii dubbii akka hinkaafneefi guyyaa sanaa kaasee, sodaa malee qomoon lachuu akka jiruufi jireenya waliin qooddatan gochuuf fayidaa qaba. Xumura irrattis, hoolaan mallattoo araaraa waan taateef gatii nama isa du’ee qalamtee dhiiga ishee irra tarkaanfachuun kanaan walitti araaramneerra; gatii dhiiga nama isa du’ee irra darbineerra jechuuf mallattoo ta’a akka maanguddoonni ibsanitti.

2.1.3 Abaarsa

Waaqni raawwatee araara buusee biyya kan nagaafi jaalalaa akka godhu, namni lammata hamaa yaade akka abaaramu, kan gidduu galee gargar baasuun deebisee walitti naqu akka hinjiraanne abaarsaan araaricha jabeessu. Kanaafis ogafaan fakkeenya ta’uu danda’an:

Jaarsoliin

Hirmaattotaan

*Diina dha’ii biyya keenyaa balleessi!-----Haayita’u!
 Nama deebi’ee hamaa yaade, gumaan itti haa galu!-----Haayita’u!
 Nama deebi’ee dubbii kana kaase, adabbiin haa argatu!-----Haayita’u!
 Waaqayyo diina dha’ee gidduudhaa haa balleessu!-----Haayita’u!
 Tumaa jaarsa ganamaati!, Hinjigu, hindhangala’u!-----Hindhangala’u!*

Gaheen ogafaan kanneeniis akka gaaffii marii garee xiyyeeffannoo 2^{ffaa}tti, “Waaqni araamee... warra gumaas walitti araarsee ...biyyi nagaa ta’eera...tokko ta’aniiru ...kanaaf, hamaan gidduu akka hingalle godha. Akkasumas, kanaan booda Waaqni biyya ni’eebbisa... namni lammata dubbii kaase immoo ni’adabama ...waan ta’eef, ofeeggannaa akka godhan hubachiisa” jedhan. Bu’uuruma kanaan, qodaa tokko keessaa waliin nyaatanii dhuguun kan danda’amu jaalalaafi tokkummaan yoo jiraateedha. Kanaafuu, akka aadaa Oromooti wal-harkaa nyaachaa walnyaachuun daba gochuudha. Namoonni gumaan gidduu isaanii jiru immoo utuu gumaa hinbaasiin qodaa tokkotti yoo nyaatan, qadaada tokko keessaa yoo unatan, gaaddidduu walii irra yoo ejjetan, rakkoo adda addaatu isaanirra ga’a amantaa jedhutu jira.

Kanaafuu, abaarsi gulantaa kana irratti araara mirkaneessuufi araara sana booddee namni deebisee dubbii akka hinkaafne amansiisuun waadaa walii galuuchuuuf gahee qaba. Kun immoo, dubbiin dhumuu isaafi namni lammata walitti malu akka hinjirre namni hundinuu akka mirkaneeffatu gochuuf fayyada. Abaarsi jaarsoliin fayyadamanii araara gumaa ittiin raawwatan kun akka utubaatti araaricha bakkatti kan eeguudha. Kana jechuun, murtoo jaarsolii diigee namni tokko araara booda deebi’ee dubbii gumaa sana yoo kaase, sanyii, maatiifi qomoo isaa keessaa namni harka namaatti du’uutu itti fufa. Akkasumas, hanquutu sanyii nama sanaa keessatti dhalata; kun immoo adabbii Waaqa biraa namatti dhufuudha. Kanaaf, namni hundinuu dubbii araaraan dhume deebi’ee akka hinkaafneefi safuun hawaasichaa akka iddootti eegamuuf hojiirra kan ooluudha.

3. Goolaba

Adeemsa sirna araara gumaa lubbuu namaa keessatti jalqabaa hamma dhumaatti gulantaa adda addaa irratti ogafaan hojii irra oolan akaakuuwwan akka: Eebbaa dhiifamaaf, tokkummaafi jaalalaaf, warra du'e ittiin dubbisuuf, badhaadhinaafi tokkummaaf eebbifaman nijiru. Ittidabalees, kadhaa Waaqaa araaraaf, milkaa'inaaf, haqummaaf, tokkummaaf, irraa gora ooluuf, warri gumaa akka garaa laaffisuuf kadhatamuufi kadhaa warra namni isaanii miidhame Umaafi uumamaafi Safuu hawaasaan kadhachuu bal'inaan nicalaqqisa. Akkasumas, abaarsi dubbiin araaraan dhume deebi'ee akka hinkaane ittiin akeekkachiisan kan of keessaa qaban ta'uudha.

Ogafaan jaarsoliin gulantaalee adda addaa irratti fayyadaman araara buusuu keessatti gaheewwanakka:dubbii qabbaneessuufisammuu namaa amansiisee haaloo ba'uu irraa deebisuun lubbuun dabalee akka hinbanne gochuu;xiinsammuu hawaasaa qajeelchee gara naga yaaduutti deebisuun araaraaf qopheessuu; garaa jibbaa jaalalatti, gargarba'iinsa tokkummaatti, ija hamaa tolaatti jijjiiree araaraaf qopheessuufi miira ariin guute tasgabbeessuufi amansiisee akka araaraman gochuu; sammuu dhiphinaafi sodaa jala jiru jajjabeessee soda malee fuul Waaqaafi warra gumaa dura araaraaf akka dhaabbatuufi namatti akka makamu gochuufi tokkummaa hawaasaa deebisee ijaaruu; nagaafi jaalala deebisuufi akeekkachiisuun dubbii araaraan dhume akka deebi'ee namni hinkaafne gochuudha.

Ogafaan jaarsoliin gulantaalee adda addaa irratti fayyadaman araara buusuu keessatti faayidaalee akka:aadaan hawaasichi ittiin rakkoo furatu lubbuu akka godhatuufi akka hojiitti hiikamu gochuunhawwaasa walitti dhufeenyi hawwaasummaafi jiruufi jireenyaa gidduudhaa badee walitti fiduu, duudhaa hawaasichi rakkoo ittiin furatuufi waan toora gadhiise tooratti deeffatu nooraa ta'ee dhaloota dhalootatti dabarsuun akka jiruufi jireenyi hawwaasaa ittiin hoogganamu taasisuufi ogafaan bakka hinjirretti sirni aadaa hawwaasaa lubbuu kan hinqabne, yookiin mulachuufi hojiitti hiikamee rakkoo hawaasaa gama sanaan jiru furuu kan hindandeenye ta'uu qorannoo kana irraa nihubatama.

Wabiilee

Alamaayyoo Hayilee. (1999). *Sirna gadaa-siyaasa Oromoo Tuulamaa* (Jildii 1^{ffaa}).

Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Birihaaninnaa Salaam.

Birhaanuu Tasfaayee. 2017). *Xiinxala qabiyyee fayyadama afaanii gumaa baasuu keessatti:*

Haala Abuunaa Gindabarat. Waraqaa Qorannoo Mastersii, Yuunvarsitii Finfinnee.

Buknya A., Kabira, W.M. & Okombo, O. (1994). *Understanding oral literature*. Nairobi: Nairobi University press.

Dejene Gemechu. (2007). Some aspects of conflict and conflict resolution among Waliso Oromo of Eastern Macha, with particular emphasis on the Guma. M.A. Thesis, Addis Ababa University.

- Dirribii Damusee. (2011). *Oromo wisdom in Black civilization*. Finfinnee: Finfinne Printing and Publishing S. C.
- Dirribii Damusee. (2012). *Ilaalcha Oromoo*: Barroo Amantaa, Sirna Bulchiinsaafi Seenaa Oromoo (Max. 3^{ffaa}). Finfinnee: Finfinne Printing and Publishing S. C.
- Dorson, R. (1972). *Folklore and folklife: An introduction*. Chicago: University of Chicago
- Dundes, A. (1965). *The study of folklore*. Berkle: Prentce hall.
- Filee Jaallaataa. (2016). *Beekumtaa Oromoo*. Naqamte: Mana Maxxansaa Raajii.
- Melakneh Mengistu . (2005). *Map of African literature*. Addis Ababa: Branna Enterprise.
- Miidhaksaa Bultii. (2017). Sirna Raawwii Jaarsummaa Gumaa Lubbuu Namaa Baasuu Keessatti Xiinxala Itti Fayyadama Afaanii: Akka Aadaa Oromoo Jimmaa Aanaa Gumaayitti. Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa, Kan Hinmaxxanfamme, Yuunivarsiitii Jimmaa.
- Tamene Keneni. (2013). Exploring Guma as an indispensable Psycho-Socila Methods of Conflict Resolution and Justice Administration. *African Journal on Conflict Resolution, Vol. 13 Number 1* pp. 41-54.
- Taayyee Tasfaayee. (2008). Xiinxala sirna raawwii araaraa gondoroo danuu: Kan hawaasa Oromoo Gujii aanaa Oddoo Shaakkisoo. Waraqaa qorannoo digrii lammaffaa kan hinmaxxanfamme, Yuunivarsiitii Finfinnee.